

Research Paper

Theology from the perspective of Wittgenstein's late philosophy

Mehdi Mohseni*¹¹ Shahid Beheshti University :Tehran- Iran[10.22080/jre.2023.23198.1152](https://doi.org/10.22080/jre.2023.23198.1152)**Received:**

February 26, 2022

Accepted:

March 6, 2023

Available online:

March 15, 2023

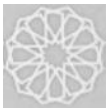
Keywords:

Wittgenstein, philosophy, language, function, theology.

Abstract

Wittgenstein's philosophical life is divided into two periods. This division is due to the fact that at least once he underwent a deep intellectual transformation and built a new philosophy. Wittgenstein's main concern was language and how language works. This question occupied Wittgenstein all his life. But the sphere of influence of Wittgenstein's ideas was not limited to the realm of language and expanded to other spheres including religion. The following article describes Wittgenstein's later philosophical view and its connection with his view of theology. This article tries to explore the characteristics of philosophical research from the point of view of late Wittgenstein with a descriptive-analytical method and then express its consequences for theology. According to Wittgenstein's later philosophy, knowing the correct use of language can have results in understanding religion. From this point of view, the skill of linguistic analysis gives strength to philosophical analyzes about religion. The author believes that many of Wittgenstein's ideas and claims are true and are part of the philosophical problems arising from the fact that we have not understood the logic of the language of religious propositions correctly and we use words and sentences incorrectly. We really sometimes fall under the spell of our language and correct linguistic analyzes make us aware of the magic of language. But the late Wittgenstein's method of dealing with philosophy, which examines not the phenomena themselves, but the grammar and the use of words, may cause the neglect of important questions about metaphysical realities, and the philosopher of religion entertains linguistic analyzes and distracts him from deep and important issues. is blocked

*Corresponding Author: Mehdi Mohseni**Address:** Shahid Beheshti University :Tehran- Iran**Email:** Mehdi.mohseni1991@gmail.com

1. Introduction

Wittgenstein's entry into the field of philosophy of religion had a significant influence on certain religious discussions in the 20th century. Even though his views were strictly philosophical, and his analyses were limited to the meaning criterion of propositions, his impact was far-reaching and affected numerous sub-disciplines within philosophy. Wittgenstein's theological accomplishments can be seen in both his philosophical inquiries and responses. Although he rarely expressed his views on religion openly, his influence was pervasive. As one of the most renowned philosophers of the 20th century, Wittgenstein's importance stems from the fact that he developed two highly significant philosophical systems and that his writings are widely considered classics and significant contributions to the field. His influence on subsequent philosophical thought is substantial, and his impact on the philosophy of religion is similarly significant, with ongoing debates about his ideas.

2. Method

This research used a library and descriptive approach to study, collect, and examine data. The data for this research was derived from a thorough reading and analysis of various works by and on Wittgenstein.

3. Results

Wittgenstein's writings on religion were relatively sparse and scattered, as his focus was primarily on language. In his later intellectual period, as detailed in "Philosophical Studies," he introduced a new method of philosophical inquiry that aimed to describe the function of linguistic expressions. Wittgenstein emphasized that description, rather than explanation

or theorizing, was the key to seeing things as they are. While his thoughts on philosophy and language had an impact on theology and religious studies, his influence was more methodological than substantive. Wittgenstein abandoned theoretical approaches to religion and focused on the description of religious propositions and their usage within the language of the believers' community. According to Wittgenstein, the philosopher of religion should not explain religious actions and expressions, but describe them in their actual use by believers. This approach provides a more accurate picture of religion than complex theoretical ideas about religious beliefs. This research explored Wittgenstein's unprecedented method for philosophy and its impact on religious studies, addressing questions about (1) whether he adhered to his own method, (2) how philosophers can correct errors in human thinking if all philosophy does is describing, and (3) whether he was right that philosophy is limited to language analysis. The findings of this study revealed that: (1) the answer to the first question is positive: Wittgenstein did not present a theory in his later intellectual period, (2) intellectual errors related to religious thought are rooted in language, and the philosopher of religion must clarify the special order of words in religious language, and in this way, correct intellectual errors related to religious thought, and finally, (3) not all philosophical problems can be solved through language analysis alone. Nonetheless, this study finds Wittgenstein's views beneficial for religious reflection and action.

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

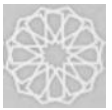
The paper was written individually and the author is corresponding to the article.

Conflict of interest

The author declares no conflict of interest.

Acknowledgments

The author appreciates [Dr. Mohammad Reza Bayat and Dr. AbdolRasool Kashfi](#), the professors at the Faculty of Theology, University of Tehran. The author would also like to thank the esteemed journal "*investigations in Philosophy of Religion*".

Reference

- Norman, M., Wright, V., & Henrik, G. (2016). *Ludwig Wittgenstein; A Memoir* (Vol. 3). Translated by Kakasoltani, H. Tehran: Gam Nu.
- Oswalt, H. (2017). *Wittgenstein's Later Philosophy* (Ch. 1). Translated by Hojjat, M. Tehran: Hermes
- Phillips, D. Z. (2012). "Religion in Wittgenstein's Mirror" (pp. 41-66). Translated by Malekian, M. Haft Asman, 18.
- Stroll, A. (2014). *Wittgenstein* (Ch. 1). Translated by Talaie Mahani, M. Tehran: Hikmat.
- Wittgenstein, L. (1967). *Philosophical investigations* (3rd ed.). The German text, with an English translation by Anscombe, G. E. M., Hacker, P.M.S., & Schulte, J. Oxford: Basil Blackwell.
- Wittgenstein, L. (2013). *Philosophical Investigations* (Ch. 7). Translated by Fatemi, F. Tehran: Marzan.
- Wittgenstein, L. (2014). *Tractatus Logico Philosophicus (Logical-Philosophical Treatise)* (Ch. 2). Translated by Dabbagh, S. Tehran: Hermes Publications.

علمی

الهیات از منظر فلسفه متأخر ویتگنشتاین

مهدی محسنی*

^۱ گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

[10.22080/jre.2023.23198.1152](https://doi.org/10.22080/jre.2023.23198.1152)

چکیده

حیات فلسفی ویتگنشتاین به دو دوره تقسیم می‌شود. این تقسیم به این علت است که او دست‌کم یک‌بار دچار تحول فکری عمیقی شد و از نو فلسفه‌ای جدید بنا نهاد. دغدغه اصلی ویتگنشتاین زبان و نحوه کارکرد زبان بود. این پرسش، تمام عمر، ویتگنشتاین را به خود مشغول داشته بود. اما حیطة تأثیرگذاری ایده‌های ویتگنشتاین در قلمرو زبان محدود نماند و به حوزه‌های دیگری از جمله دین گسترش یافت. نوشتار پیش رو به توصیف دیدگاه فلسفی متأخر ویتگنشتاین و پیوند آن با نگاه او به الهیات می‌پردازد. این نوشتار تلاش دارد با روش توصیفی-تحلیلی ویژگی‌های پژوهش فلسفی از منظر ویتگنشتاین متأخر را بکاود و سپس تبعات آن را برای الهیات بیان کند. بنا به فلسفه متأخر ویتگنشتاین آگاهی از کاربرد درست زبان می‌تواند نتایجی در فهم دین داشته باشد. از این جهت، مهارت تحلیل زبانی موجب قوت تحلیل‌های فلسفی در باب دین می‌شود. نگارنده معتقد است بسیاری از ایده‌ها و دعاوی ویتگنشتاین درست‌اند و بخشی از مشکلات فلسفی برآمده از این هستند که ما منطبق زبان گزاره‌های دینی را به درستی درنیافته‌ایم و واژه‌ها و جملات را اشتباه به‌کار می‌بریم. ما به‌راستی گاهی افسون زبان خود می‌شویم و تحلیل‌های درست زبانی ما را از سحر زبان هوشیار می‌سازند. اما روش ویتگنشتاین متأخر برای پرداختن به فلسفه که نه خود پدیده‌ها، بلکه دستور زبان و کاربرد واژه‌ها را می‌کاوید، ممکن است سبب غفلت از سؤالاتی مهم درباره واقعیت‌های متافیزیکی گردد و فیلسوف دین را به تحلیل‌های زبانی سرگرم کند و او را از مسائل ژرف و مهم باز دارد.

تاریخ دریافت:

۷ اسفند ۱۴۰۰

تاریخ پذیرش:

۱۵ اسفند ۱۴۰۱

تاریخ انتشار:

۲۴ اسفند ۱۴۰۱

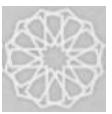
کلیدواژه‌ها:

[Keywords]

* نویسنده مسئول: مهدی محسنی

آدرس: گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

ایمیل: Mehdi.mohseni1991@gmail.com

۱ مقدمه

ازاین‌رو این ایده‌ها در حوزه‌های مختلف فلسفی اثرگذار خواهند بود. بنابراین لازم است تأثیر این ایده‌ها را در حوزه الهیات نیز بکاویم. از زمان مرگ ویتگنشتاین در سال ۱۹۵۱ تا به امروز آثار فراوانی در زمینه بررسی تأثیر فلسفه او بر الهیات نگاشته شده است. حتی نام او را در مجموعه‌ای با عنوان پدیدآوردگان کلام جدید نیز گنجانده‌اند. معروف‌ترین این تحقیقات کارهای دی.زد فیلیپس است.

این نوشتار به دنبال ارائه گزارشی از نگرش شخصی ویتگنشتاین به دین و احساسات او نسبت به زندگی دینی نیست. او یکبار در یک کتاب‌فروشی نسخه‌ای از انجیل را خرید و سخت از آن متأثر بود (مالکوم، ۱۳۹۶، ص ۹۲). چند سال بعد در یک سخنرانی گفت گاهی تجاری داشته است که آن را تجربه «احساس ایمنی مطلق» می‌نامد (ویتگنشتاین، ۱۳۹۵، ص ۲۰). این‌ها، و مواردی دیگر، همگی حکایاتی جالب از رابطه شخصی ویتگنشتاین با دین است، اما با آنچه در این نوشتار صورت پذیرفته بی‌ارتباط است. این نوشتار تأثیر فلسفه او را بر فهم ما از الهیات می‌جوید. نگارنده برای فهم و به‌کارگیری فلسفه متأخر ویتگنشتاین در الهیات تلاش کرده است آن را به شکلی دقیق موردبحث قرار دهد و نیز ارتباط میان بندهای گسسته ازهم کتاب ویتگنشتاین بیابد و سپس نتایج آن را به حوزه الهیات بسط دهد.

۲ رویکردی جدید به فلسفه

«فلسفه نبردی است علیه جادو شدن شعور ما به‌وسیله زبان» (پف: ۱۰۹).

ویتگنشتاین، هنگام نگارش رساله، به دنبال یافتن ذات زبان و نظم میان واژه‌ها و کشف ساختار و نظام زبان و تناظر آن با ساختمان جهان بود تا زبانی آرمانی و عاری از هرگونه ابهام و کاملاً فهم‌پذیر و قاعده‌مند ابداع نماید. اما زبان آرمانی رساله ساختاری صلب و انعطاف‌ناپذیر داشت و آن عنصر زنده و بیدار زبان روزمره در آن مفقود بود. ویتگنشتاین، در دوران متأخر فکری خود، پژوهش

لودویگ ویتگنشتاین با دو ایده بزرگ در جهان فلسفی شناخته شده است. ایده بزرگ اول او، توصیف شرایطی بود که در آن می‌توان به طرز معناداری درباره جهان سخن گفت و مطابق با آن، زبان وقتی معنا دارد که تصویر جهان باشد. چند سال بعد، ویتگنشتاین متوجه شد نظریه تصویری اشکالاتی دارد. این ایده که ارتباط میان زبان و جهان ارتباطی تصویری است در ایده بزرگ دوم ویتگنشتاین رها می‌شود. او این بار بر کارکرد زبان تأکید می‌کند و نشان می‌دهد چگونه کاربرد نادرست زبان، ما را در فلسفه سردرگم می‌کند. هرچند موضوع هر دو ایده ویتگنشتاین زبان بود، اما تفاوت چشمگیری در نحوه پرداختن ویتگنشتاین به زبان در دوره دوم نسبت به دوره اولش، بلکه نسبت به تمامی سنت فلسفی پیش از او، وجود دارد. در این دوره، ویتگنشتاین شیوه جدیدی از فعالیت فلسفی را جایگزین روش سنتی فلسفه می‌کند. در این رویکرد، توصیفی بودن تنها وظیفه فلسفه است. فلسفه هیچ نظریه‌ای ابداع نمی‌کند، بلکه با کنار هم گذاشتن چیزهایی که از پیش می‌دانسته‌ایم، سردرگمی‌های ما را برطرف می‌سازد و به روشن شدن مسائل یاری می‌رساند. رویکرد جدید ویتگنشتاین به فلسفه، تحولی در حوزه‌های گوناگون فلسفی ایجاد کرده است. اهمیت این رویکرد در تأثیری است که او بر دنیای فلسفی بعد از خود نهاد.

ویتگنشتاین برای سنت فلسفی پیش از خود تقدسی قائل نبود و بی‌رحمانه به همه فلسفه پیش از خود حمله کرد و حرف‌های خلاف عادت زد و در نهایت یک روش جدید برای فلسفه ابداع کرد. از سال مرگش هزاران مقاله و کتاب، ایده‌های تازه او را در حوزه‌های مختلفی بررسی کرده‌اند. هنوز هم این ایده‌ها کانون توجه بسیاری از فیلسوفان است. این نشان می‌دهد تفکر ویتگنشتاین هم عمیق است و هم دامنه نفوذ گسترده‌ای دارد. ویتگنشتاین فیلسوفی دارای اصالت است و طرح‌های فلسفی او ایده‌هایی جدید و نو به عالم فلسفه افزوده است و

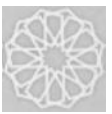
«هیچ چیز بیرون از امر عادی در کار نیست» (پ:ف: ۹۴). بنابراین پژوهش ما باید متوجه همین زبان موجود و کارکردهای بالفعل و حاضر در پیش چشم باشد، نه یک زبان آرمانی و کامل. هنگامی که از پدیده زبان (کاربرد واژه‌ها و جملات) سخن می‌گوییم، نیاز به زبانی غیر از زبانی که از آن سخن می‌گوییم، نداریم. همان‌طور که فلسفه می‌تواند درباره فلسفه و موضوع و روش فلسفه ورزیدن سخن بگوید، بی‌آنکه نیاز به جعل و تألیف یک فلسفه ثانی، نوعی فلسفه فلسفه باشد، زبان نیز می‌تواند از خودش سخن بگوید بی‌آنکه نیازمند زبانی دوم باشیم (پ:ف: ۱۲۱).

آنچه فیلسوف تلاش می‌کند تا به هنگام اندیشیدن گرد هم آورد و جلوی روی خود قرار دهد نکاتی غریب و دشوار نیست، بلکه تنها ملاحظاتی است که همواره پیش چشم ما حاضرند اما غبار غفلت بر آن‌ها نشسته و از توجه ما پنهان مانده‌اند. فلسفه یکبار دیگر این ملاحظات ساده فراموش شده را فرا یاد ما می‌آورد (پ:ف: ۴۱۵). ویتگنشتاین در بند ۵۹۹ پژوهش‌های فلسفی نوشت: «در فلسفه ما نتیجه نمی‌گیریم... فلسفه فقط آنچه را همه‌کس قبول دارد اظهار می‌کند». برای ویتگنشتاین فلسفه کنشی علمی برای دست‌یافتن به نتایج جدید نیست، بلکه فعالیتی عملی برای نظم بخشیدن و مرتب‌سازی مسائل است. انگار برای یافتن چیزی که گم کرده‌ایم میز، کمد و اتاق خود را مرتب کنیم تا در پرتو نظم پیرامون خود، آنچه گم کرده‌ایم بازیابیم. آنچه که گم کرده‌ایم، اغلب چیزی ساده و در دسترس است فقط سر جایش نیست، مثل دستمالی که در کف اتاق افتاده است یا کتابی که در قفسه خود قرار ندارد. فیلسوف تنها باید به این امور نظم دهد. بنابراین مهم‌ترین چالش فیلسوفان این است که چیزها را آن‌گونه که هست نشان دهند. اساساً معنای درست فلسفه ورزیدن همین است که چیزهای خیلی ساده و مشهود را که از فرط وضوح از دید اندیشه ما پوشیده و مستور مانده‌اند جلوی روی فکر خود قرار دهیم تا آن‌ها را به‌روشنی ببیند.

زبانی خود را بر کارکردهای ساده زبان در فعالیت روزمره متمرکز می‌دارد و تنها به توصیف زبان به همین صورتی که هست می‌پردازد. او دیگر برای یافتن یک زبان آرمانی تلاش نمی‌کند. زبان به همین شکلی که هست، همان است که باید باشد. ما نیازمند خلق یک زبان کامل نیستیم، بلکه تنها کاری که باید انجام دهیم این است که با دقت و ظرافت پدیده زبان را توصیف کنیم و همواره از هرگونه نظام‌سازی و وسوسه دسترس‌ناپذیر تخریب بنای زبان موجود و بناکردن زبانی آرمانی بپرهیزیم. پس باید درباره زبان به همان مفهومی سخن بگوییم که در زندگی معمولی از آن سخن می‌گوییم (پ:ف: ۱۰۸).

ذات پدیده‌ها از ما پنهان‌اند و ما هیچ دسترسی مستقیمی به درون پدیده‌ها نداریم. وقتی می‌خواهیم درباره پدیده‌ای تحقیق کنیم پژوهش ما نه متوجه خود آن پدیده، بلکه در باب نوع گزاره‌هایی است که درباره آن پدیده می‌سازیم، یعنی گزاره‌هایی که با آن پدیده را بیان می‌کنیم. بنابراین، پژوهش فلسفی نوعی پژوهش در باب دستور زبان گزاره‌ها و کاربرد واژه‌هایی است که با آن درباره پدیده‌ها سخن می‌گوییم. روش درست فلسفه ورزیدن توصیف صرف زبانی است که آن را برای بیان پدیده موردپژوهش به کار می‌بریم و تحلیل شکل‌های بیان آن و رفع بدفهمی‌ها و ابهامات ناشی از کاربرد نادرست واژه‌ها و شکل‌های نابجای بیان (پ:ف: ۹۰-۸۹). ما در فلسفه بی‌آنکه دنبال یک شکل بیان آرمانی باشیم، باید تلاش کنیم با تحلیل شکل‌های بیان خود و دقیق‌تر نمودن آن، بدفهمی‌های ناشی از زبان را برطرف کنیم (پ:ف: ۹۱).

بنابراین پژوهش‌های فلسفی در باب زبان نباید متوجه به چیزی موهوم به اسم ذات زبان باشند، زیرا چنین رویکردی به سردرگمی فلسفی و بدفهمی می‌انجامد. البته زبان پدیده‌ای مهم و قابل‌پژوهیدن و تأملات دقیق فلسفی است، اما همواره باید از این وسوسه اجتناب کرد که زبان چیزی غریب و مرموز است. نباید حس کرد چیزی بیگانه‌وار و افسونگر درباره زبان وجود دارد. به‌عکس، درباره زبان،

جنبه‌هایی از زبان که از دید ما پنهان مانده‌اند را فرا یاد ما آورد تا همه‌چیز در معرض دید ما حاضر باشد.

انسان‌ها چون از فهم کاربرد پاره‌ای از واژه‌ها ناتوان هستند، چون ماهیت زمان را نمی‌شناسند و چون ساختار پیچیده و کارکرد دشوار ذهن را دریافته‌اند، خلاصه هر چیزی را که در فهم آن عاجز مانده‌اند، چیزی غریب و آمیخته به راز پنداشته‌اند و خود را به حیرت و اعجاب افکنده‌اند. در حالی که اگر چشمان خود را نه از سر حیرت، بلکه برای دقت باز می‌کردند و چیزها را در پرتو می‌افکندند و تماشا می‌کردند این‌گونه راززده نمی‌گشتند و در توصیف زبان، زمان، ذهن، خلاصه آنچه در پیرامون ما هست هیچ چیز غریب و شگفتی نمی‌یافتند. هنگام تحقیق در باب موضوعات مذکور و موضوعات مشابه دیگر، تنها کاری که باید انجام داد دقت در کاربرد عادی و روزمره بیانی است که برای آن‌ها به کار برده می‌شود. «در تفکر متأخر ویتگنشتاین وظیفه فلسفه توصیف است. توصیف چه چیزی؟ توصیف مفاهیم. چگونه می‌توان مفاهیم را توصیف کرد؟ با توصیف کاربرد واژه یا واژه‌هایی که آن مفهوم را بیان می‌کنند. این چیزی است که فلسفه باید به ما ارائه دهد» (Malcom, 1986, p74).

ویتگنشتاین در مشهورترین و درخشان‌ترین جمله پژوهش‌های فلسفی نوشت: «فلسفه نبردی است علیه جادو شدن شعور ما به وسیله زبان» (پف: ۱۰۹). این جمله قصارگونه، عصاره و خلاصه پژوهش‌های فلسفی است. کتاب پژوهش‌های فلسفی سراسر نبردی فکری است در برابر شکل‌های نامناسب بیان که اندیشه ما را فریفته‌اند. ویتگنشتاین تلاش می‌کند از طریق واکاوی دستور زبان واژه‌های حرف‌زدن، فکر کردن، توانستن، پیروی کردن، اندیشیدن و... ما را از سحر زبان آگاه کند تا در باب منطق بیان خود دچار بدفهمی نشویم.

البته مقصود ویتگنشتاین دستور زبان زبان‌های خاص نیست، «بلکه [او] دل‌مشغول ویژگی‌های منطقی چیزی بود که می‌تواند زبان انسانی (تفکر انسانی) خوانده شود» (هنفلینگ، ۱۳۹۷، ص ۶۴).

ویتگنشتاین از فراتر رفتن از ظواهر واقعی و جعل و اختراع چیزهایی غریب و مرموز و نادیدنی بیزار است (پف: ۱۹۵).

ویتگنشتاین در رساله یک نظریه در باب زبان ارائه کرد که نشان می‌دهد زبان با تناظر و همبستگی میان نام و شیء یا قضیه و امر واقع کار می‌کند و آن را «نظریه تصویری زبان» نامید، زیرا طبق این فرض، زبان تصویر واقعیت است (رمف: ۴، ۱۴). اما به هنگام نگارش پژوهش‌ها سخت باور داشت که فیلسوف باید از ارائه هرگونه نظریه اجتناب ورزد و توصیف را جای نظریه‌پروری قرار دهد: «نمی‌توانیم هیچ‌گونه نظریه‌ای مطرح کنیم. هیچ فرضیه‌ای نباید در ملاحظات ما باشد. باید هرچه تبیین را به کلی کنار بگذاریم و توصیف تنها باید جای آن را بگیرد... مسائل نه با دادن اطلاعات تازه بلکه با مرتب کردن آنچه همیشه می‌دانسته‌ایم حل می‌شوند» (پف: ۱۰۹). ویتگنشتاین در یکی از یادداشت‌هایش نوشت: «مرد ساده‌لوح بر حق است، او کسی است که گرفتار معضلات ذهنی نیست و فضا را غبارآلود نمی‌کند تا نتواند چیزها را همان‌طور که هستند، ببیند. بلکه این فیلسوف سنتی است که نمی‌تواند آنچه در مقابلش قرار دارد را ببیند و در جست‌وجوی امور پنهانی، تنها به دنبال جن و پری است» (استرول، ۱۳۹۴، ص ۱۲۴). استرول بعد از نقل این سخن ویتگنشتاین، این‌طور ادامه می‌دهد: «این امر بدین معنا نیست که ویتگنشتاین فلسفه را به طور کامل رد می‌کند؛ بلکه او قصد دارد دیدگاهی کاملاً متفاوت را جایگزین تلقی سنتی و دیدگاه غیرمنصفانه‌اش درباره رابطه میان فیلسوف و انسان معمولی کند» (همان). از نگاه ویتگنشتاین، فلسفه تنها باید همه آنچه درباره زبان از دید ما پنهان است و همین موجب انحراف فهم ما از کاربرد زبان می‌شود را روشن و آشکار پیش روی ما قرار دهد (پف: ۱۲۶). کار فیلسوف زبان، کشف و استنتاج حقایق تازه درباره کاربرد واژه‌ها و ترکیب جملات و وضع قواعدی جدید برای زبان نیست. بلکه فیلسوف باید آن

با دادن اطلاعات تازه بلکه با مرتب کردن آنچه همیشه می‌دانسته‌ایم، حل می‌شوند (P.I 109).» و «کار فیلسوف عبارت است از گردآوری یادآوری‌ها برای یک مقصود خاص (P.I 127).» (مالکوم، ۱۳۹۶، ص ۷۱). چیزی که باعث می‌شود ما راه خروج از معضلی فکری را گم کنیم شکل‌های نامناسب بیان است. معضلات فلسفی در واقع شبه‌مسأله‌هایی هستند که از آشفتگی و درهم‌آمیختگی زبانی برآمده‌اند. فیلسوف باید تلاش کند چیزهای مهم و روشن را جلوی روی خود قرار دهد. به یاد داشته باشیم در همواره باز است، تنها کافی است به سمت آن برگردیم. در غیر این صورت افکار ما مسیری بسته را طی می‌کند و به جایی نمی‌رسد.

ویتگنشتاین در فقره ۳۷۳ بین دو پرنز از چیزی به اسم «الهیات به‌مثابه دستور زبان» یاد می‌کند. الهیات که دانش اندیشیدن به خدا و صفات او است باید با پژوهش در دستور زبان بیان‌های الهیاتی پیگیری شود. اگر ویتگنشتاین می‌خواست کتابی در باب الهیات بنویسد، روش پرداختن او به این موضوع روشی زبان‌شناسانه می‌بود و نه مفاهیم الهیات، بلکه کاربرد زبان الهیات (واژه‌ها و جمله‌های الهیاتی) را و می‌کاوید. به نظر ویتگنشتاین این تنها راه درست اندیشیدن به مسائل عمیق الهیات است.

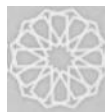
الهیات نیز همچون فلسفه، در طول تاریخ خود همواره اسیر این پندار بوده است که مسأله‌های آن پیچیده و دشوارند و نیازمند مهارت ذهنی فوق‌العاده و جهت‌گیری به‌سوی چیزهایی فراتر از امور عادی (Wolgast, 2004, p135). اما به‌کارگیری ایده‌های ویتگنشتاین نشان می‌دهد که نتایج پژوهش‌های الهیات نیز نباید نظریه‌هایی دشوار و پیچیده باشد بلکه چیزهایی ساده است که از ابتدا به‌وضوح در برابر ما قرار داشته‌اند اما غبار غفلت بر آن نشسته است. دین نیازی به تبیین‌هایی ژرف یا براهینی پیچیده ندارد. اگر پژوهشگری بخواهد الهیاتی با محوریت آرای ویتگنشتاین متأخر بنویسد، نیازی ندارد آخرین گفت‌وگوهای الهی‌دانان درباره خدا، تجربه دینی یا زندگی بعد از مرگ را بیان کند، بلکه

فلسفه ویتگنشتاین، فلسفه زبان آلمانی یا فلسفه زبان انگلیسی نبود. او در باب منطق زبان بشری سخن می‌گفت. ویتگنشتاین از چیزی سخن می‌گوید که ویژه و خاص یک زبان نیست، بلکه در ساختار زبان بشری مشترک است. مانند بحث الفاظ در منطق قدیم که به احکام یک زبان اختصاص ندارد. وقتی از دستور زبان سخن می‌گوییم منظور ما یک‌سری قواعد دست‌وپاگیر و مزاحم نیست که هنگام سخن‌گفتن، مدام سد راه زبان شود. دستور زبان هیچ دستوری نمی‌دهد که چگونه باید سخن گفت و زبان چگونه باید ساخته شود، بلکه به‌عکس، دستور زبان تنها کاربرد نشانه‌های زبان بالفعل را توصیف می‌کند (پ: ۴۹۶). دستور زبان یک تابلوی راهنما نیست که سد راه سخن‌گفتن ما شود و توضیح دهد که چگونه باید سخن بگوییم، بلکه یک آینه است در مقابل زبان بالفعل ما که تنها توصیف می‌کند که نشانه‌های زبان بالفعل ما چگونه به کار می‌روند. کاوش در دستور زبان نشان می‌دهد هر چیزی چگونه ابژه‌ای است (پ: ۳۷۳).

۳ ماهیت الهیات در فلسفه متأخر ویتگنشتاین

«الهیات به‌مثابه دستور زبان» (پ: ۳۷۳).

مگسی را تصور کنید که درون یک بطری گیر افتاده و خود را از همه طرف به بدنه بطری می‌کوبد اما راهی برای رهایی نمی‌یابد، در حالی که درب بطری باز است و اگر به سمت آن پرواز کند به راحتی از قفسی که به آن گرفتار شده نجات می‌یابد. ویتگنشتاین در بند ۳۰۹ پژوهش‌های فلسفی نوشت: «هدف از فلسفه نشان دادن راه خروج از بطری به مگس است.» در همین باره نورمن مالکوم خاطره جالبی نقل می‌کند. او می‌گوید یکبار که با ویتگنشتاین بوده از او شنیده است فردی که به معضلی فلسفی دچار شده باشد مانند کسی است که برای خروج از اتاق، به جای در، پنجره و دودکش را امتحان می‌کند. مالکوم بعد از نقل این ماجرا آن را با دو عبارت از پژوهش‌ها پیوند می‌دهد: «مسائل نه

کنیم، لازم نیست نظام باور آن دین و محاسن و معایب آن را مورد کنکاش قرار دهیم، بلکه باید توجه خود را به چیزی معطوف کنیم که ویتگنشتاین آن را کارکرد زبان می‌نامید.

به یاد داشته باشیم ویتگنشتاین متأخر با ارائه نظریه در فلسفه مخالف بود، بنابراین تلاش برای یافتن نظریات ویتگنشتاین درباره مسائل الهیات نیز کاری بیهوده و مخالف فلسفه او است. کاربرد فلسفه محدود به ایضاح مفاهیم از طریق تحلیل کاربرد واژگان زبان است. فلسفه نباید تئوری‌هایی ارائه دهد درباره چیزهایی که از دید ما پنهان هستند، بلکه تنها باید همین امور عادی روزمره را که جلوی روی ما قرار دارند را به شکلی متفاوت از قبل ببیند. اگر چشم‌انداز ما روشن و مرتب باشد نیازی به اقامه مدرک و ارائه دلیل نداریم. به نظر می‌رسد خود ویتگنشتاین توانسته است در برابر وسوسه تبیین مقاومت کند و به توصیف تنها قناعت ورزد. یادداشت‌ها و درس‌گفتارهای ویتگنشتاین انباشته از مثال و سؤال است، نه نتیجه‌گیری و پاسخ. او به جای پاسخ‌دادن، مدام سؤال مطرح می‌کند. در فلسفه ویتگنشتاین قرار نیست چیزی به‌عنوان نتیجه نهایی، اثبات شود. او به دنبال تبیین ذات پدیده‌ها نیست، بلکه به دنبال توصیفی روشن از نحوه کارکرد واژه‌هایی است که بر پدیده‌ها دلالت دارند. البته اینکه ویتگنشتاین از ارائه نظریه از طریق تبیین ذات پدیده‌ها اجتناب می‌ورزد به این معنا نیست که پس او بیهوده می‌نوشته و هدفی را دنبال نمی‌کرده است. به‌عکس، ویتگنشتاین در فحص و پژوهش فلسفی خود به دنبال یافتن راه‌حلی برای مسئله‌اش بوده است، اما او کار خود را از طریق سامان‌دادن و مرتب‌کردن چیزهایی که بر اثر آشفتگی از دید ما پنهان مانده‌اند و باعث غفلت از استعمال درست واژه‌ها شده‌اند، انجام می‌داده است.

بنابراین، وقتی در پژوهش‌های فلسفی خود، درباره باور دینی سخن می‌گوییم پژوهش ما باید نوعی کندوکاو دستور زبانی درباره کاربرد واژه‌های زبان دینی و توصیف بازی زبانی‌ای باشد که این

باید توجهش را از بیان‌ها، توضیحات و تصورات، سلب و یکسره به سمت‌وسوی کاربرد واژه‌ها جلب کند. یعنی دستور زبان واژه‌های دینی را توضیح دهد و به رفع بدفهمی‌های زبانی همت گمارد. فلسفه از منظر ویتگنشتاین متأخر تنها به این طریق می‌تواند در فهم دین مشارکت داشته باشد. الهیات در اندیشه ویتگنشتاین متأخر، عبارت است از تحلیل و ارزیابی زبانی مفاهیم و باورهای دینی. ویتگنشتاین، خود، به جز در مواردی اندک، به این کار نپرداخته است. او هیچ کار فلسفی ویژه‌ای درباره دین انجام نداده است. آنچه ویتگنشتاین می‌گفت راجع به منطوق زبان بود نه الهیات یا دین، اما نتیجه کار او برای اندیشه فلسفی در باب دین هم به‌طور کلی اهمیت دارد.

فیلسوف دین باید توصیف‌گر سنت‌های دینی باشد، نه توصیه‌گر بازنگری‌هایی در سنت‌های دینی. او باید دل‌مشغول این باشد که زبان دین (مؤکداً همین زبانی که جامعه مؤمنان در عمل دینی خود به کار می‌برد، نه زبانی دیگر که جعل فیلسوفان باشد) را خوب تحلیل کند و در آن بازنگرد تا سردرگم نشود و مسیر اندیشه‌اش راه را به انحراف نپیماید. فلسفه دین یا تأمل فلسفی در باب دین مستلزم جعل یک زبان نو دینی یا اصلاح زبان موجود دین نیست. فیلسوف دین اصلاح‌گر دین نیست، بلکه توصیف‌گر و روشن‌گر است. اصلاح‌گران دینی می‌خواهند اعمال و افکار دینی را اصلاح کنند، اما ویتگنشتاین دل‌مشغول روشن‌گری در باب دستور زبان دین است و به‌جای اتخاذ رویکردی تجویزی و تعمق در باب صدق و کذب باورهای دینی، شیوه‌ای توصیفی در پیش می‌گیرد و به این طریق بصیرتی ژرف‌تر نسبت به نحوه کارکرد واژه‌ها و گزاره‌ها در حیات دینی به فیلسوف عطا می‌کند. ویتگنشتاین توجه ما را به دین به‌منزله یک بازی زبانی یا گونه‌ای شیوه زندگی معطوف می‌کند، نه موضوعی برای کنکاش‌های عقلی. او می‌گوید «در دین اصلاً اهمیتی ندارد گفته‌ها صادق یا کاذب یا مهم‌اند» (ویتگنشتاین، ۱۳۹۵، ص ۳۹). اگر بخواهیم دینی را نقد و ارزیابی

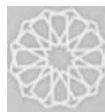

هستند و آن را به کار می‌برند دارای معنا است. واژه‌های دینی در جریان اندیشه و زندگی دینی معنای خود را می‌یابند. معنای واژه‌های دینی با انبوهی از انواع مهم رفتارها و پدیدارهای زندگی دینی مرتبط است. بنابراین آن‌ها را به‌تنهایی نمی‌توان فهمید، بلکه برای فهم آن‌ها باید به جریان فکر و روش زندگی دینی پیوست. گزاره‌های دینی حاوی دعاوی صرف ناظر به واقعیت نیستند تا بتوان فارغ از ربط و نسبتش با نحوه زیست دینی، درباره انطباق یا عدم انطباق آن‌ها با واقعیت داوری کرد، بلکه آن‌ها در اثر کاربرد زبان در زندگی دینی سر بر آورده‌اند و معنایی مرتبط با کاربرد خود در آن نحوه زندگی دارند و تنها در یک رویه و جریان دینی فهم‌پذیر هستند.

اما خصلت و کارکرد زبان دینی چیست؟ فیلسوفان دین درباره کارکرد زبان دینی اختلاف نظر دارند. پاسخ درست هر چه باشد، برای پژوهش حاضر اهمیتی ندارد. آنچه به موضوع این نوشتار ارتباط دارد این است که مطابق با اندیشه متأخر ویتگنشتاین نمی‌توان زبان دینی را به این اتهام که ناظر به امر واقع نیست، فاقد معنا دانست. زبان دینی به سبب کاربردهای دیگری غیر از ارجاع به امر واقع معنادار است. ممکن است حوزه‌هایی از اندیشه بشری وجود داشته باشند که در آن‌ها ارجاع به امر واقع کارکرد اصلی زبان به شمار رود، اما کاربرد زبان در حوزه دین ارجاع به واقعیت نیست. در این تلقی، زبان دین چیزی نیست مگر استفاده دینی از زبان؛ یعنی زبان را به‌منظور مقاصد دینی، مثل نیایش و پرستش و موعظه به کار ببریم. این زبان برای جامعه پزشکان یا کاشفان معنا و کاربرد محصلی ندارد، بلکه شیوه‌ای است برای شرکت جستن در شکلی از زندگی که متعلق به جامعه دین‌داران است. این گزاره‌ها راست یا دروغ نیستند و دانشی درباره واقعیت نمی‌دهند بلکه تنها یک نوع استفاده از زبان است: استفاده دینی برای حمد و ستایش و موعظه و نظایر آن. این گزاره‌ها مستقل از ما و شکل زندگی ما و زمینه‌ای که در آن این بیانات

واژگان در آن به کار می‌روند؛ اینکه واژگان زبان دین در چه موقعیتی و به چه هدفی به کار می‌روند و چه اعمالی واژه را همراهی می‌کنند. به باور ویتگنشتاین خطای ما از آن‌جا آغاز می‌شود که ما مسیر اندیشیدن درباره پدیده‌ها را از گام اول آن، یعنی توصیف بازی زبانی‌اش، پی نمی‌گیریم و بی‌تفاوت از آن عبور می‌کنیم و به دنبال تبیین می‌گردیم. کار فیلسوف دین باید این باشد که هنگام تحلیل مفاهیم، دستور زبان واژگان زبان دین را درون بازی زبانی‌ای که واژگان در آن به کار می‌روند روشن سازد تا هنگام فکر کردن از آشفتگی‌های حاصل از ابهام زبان رها شود. درست جایی که به سبب غفلت از دستور زبان، بیانی نامناسب را به کار می‌بریم در اندیشه نیز راه به خطا می‌رویم. هنگامی که فیلسوف دین به پدیده‌ای فکر می‌کند اول باید بپرسد واژه‌ای که با آن پدیده را می‌نامد در زبان روزمره جامعه دین‌داران چگونه به کار می‌رود.

ویتگنشتاین متقدم فکر می‌کرد تنها کارکرد زبان، ارجاع به امر واقع است و چون زبان دینی، ناظر به امر واقع نیست، بلکه متعلق به چیزی بیرون از جهان است، فاقد معنا است. چند سال بعد ویتگنشتاین فهمید زبان بی‌شمار کاربرد دارد و ارجاع به امر واقع تنها یکی از کاربردهای بی‌شمار زبان است. او می‌گفت معنای واژه همان کاربرد آن درون زبان روزمره است. اگر معنای یک واژه همان کاربرد آن است، پس زمینه و موقعیتی که واژه در آن به کار رفته است در پیدایش معنا و مسئله صدق آن نقشی اساسی دارد. ویتگنشتاین هشدار می‌داد که داوری در باب صدق گزاره‌ها بدون توجه به زمینه کاربرد و موقعیت استعمال، سبب پیدایش شبهه مسائلی فلسفی است که هیچ‌گاه حل نخواهند شد. زبان پدیده‌ای اجتماعی است و درون ربط و نسبتش با زمینه کاربرد دارای معنا است. زبان دینی نیز به‌عنوان بخشی از پدیده زبان، امری اجتماعی است. دین‌دار شدن یعنی جذب یک عرف اجتماعی به‌خصوص شدن و زبان آن را آموختن. زبان این جامعه هم تنها برای افرادی که درون این جامعه

مدافع ویتگنشتاین نیز سخن او را یک آرایه ساده ادبی و بزرگ‌نمایی صرف پنداشته‌اند و سخنش را چندان جدی نگرفته‌اند (فیلیپس، ۱۳۸۲، ص ۴۲). دیدگاه مدافعان ویتگنشتاین پذیرفتنی نیست، زیرا این مسأله بنیان و اساس تمام فلسفه متأخر ویتگنشتاین است و ماهیت مسأله فلسفی و راه برون‌رفت از آن را از دیدگاه ویتگنشتاین بیان می‌کند. پس نمی‌توان آن را تا سر حدّ یک آرایه بی‌اهمیت ادبی فروکاست. اما دسته اول بر ویتگنشتاین خرده گرفته‌اند که با این وصف، فیلسوف نباید خطای فکر و زبان آدمیان را بیان کند، زیرا هرچه آن‌ها بگویند همان درست است و فیلسوف تنها موظف است آن را به همان شکل توصیف کند و این بهت‌آور است (همان، ۴۹). بهت‌آور است که بپنداریم هیچ فیلسوفی نتواند عملی دینی را نقد کند یا باوری از باورهای رایج میان جامعه مؤمنان را غلط یا خرافه بشمارد. به‌زعم نگارنده این نسبت به ویتگنشتاین درست نیست. در روش فلسفی ویتگنشتاین تحلیل دستور زبان، آشفتگی‌ها را نظم می‌دهد و ما را از سردرگمی‌هایی می‌بخشد. فیلسوف می‌تواند این آشفتگی‌ها را بر ملا کند و برای نظم بخشیدن به آن تلاش کند. فیلسوف دین ممکن است نشان دهد عمل دینی بخصوصی از اساس خرافه یا آمیخته به خرافه است، اما او با توصیف دستور زبان دینی موجود این خرافه بودن را نشان می‌دهد. نگرانی ویتگنشتاین این بود که فیلسوف دین نباید چیزی را که مؤمنان به آن باور ندارند، به آن‌ها نسبت دهد و بعد به نبرد فکری علیه موهومات خود پردازد.

جنبه‌هایی از آنچه ویتگنشتاین گفت مطمئناً به هنگام مواجهه با یک مسأله فلسفی کارایی بسیار مفیدی دارد. اهتمام ویتگنشتاین در یافتن معنای دقیق واژه‌ها، تأکیدش بر ربط وثیق میان معنا و کاربرد که نشان می‌دهد معنا را از طریق دقت در شکل به‌کارگیری واژه‌ها می‌توان دانست، توجه به کثرت کاربردهای زبان و عنایت به وجود شبکه پیچیده‌ای از شباهت‌ها میان آن‌ها، همگی

را به کار می‌بریم هیچ دعوی صدقی ندارند. گزاره‌های دینی تنها بر مبنای مشارکت در شکل زندگی دینی پذیرفته می‌شوند. کاربرد زبان دینی نه ارائه دلیل برای دستیابی به حقیقت، بلکه پرستش و نیایش یا چیزی شبیه به آن است. فلسفه متقدم و فلسفه متأخر ویتگنشتاین در باب زبان دینی یک نقطه اشتراک دارند؛ هر دوی آن‌ها زبان دینی را فاقد شأن معرفت‌بخش می‌دانند. اما ویتگنشتاین متقدم از آنجا که تنها کارکرد زبان را ارجاع به واقعیت می‌دانست، زبان دینی را اساساً فاقد معنا فرض می‌کرد. اما ویتگنشتاین متأخر از آنجا که کارکردهای بی‌شماری برای زبان قائل بود، معناداری زبان دینی را به سبب کارکردی غیر از ارجاع به واقعیت می‌دانست.

البته اکثر پیروان سنت‌های دینی دعاوی خود را به این معنا صادق می‌دانند که طریق دستیابی به حقیقت‌اند. آن‌ها نمی‌پذیرند که دین تنها نوعی نحوه معیشت است که ربطی به منطق و عقلانیت ندارد، بلکه ترجیح می‌دهند تعالیم دینی را ناظر به واقعیت بدانند و صدق و کذب آن را با معیارهای معمول معرفتی بسنجند. پیروان سنت‌های دینی رایج موجود جهان معمولاً زبان دین خود را دارای کارایی معرفتی می‌دانند؛ آن‌ها قصه‌های کتب مقدس را به‌عنوان داستان‌های راستین باور می‌کنند، به وعده‌های آن امید می‌بندند و از وعیدهای آن بیمناک می‌شوند. بیان‌های راجع به جهان طبیعت را به‌مثابه گزاره‌های علمی قبول می‌کنند و از خلال آن برهان فلسفی استخراج می‌کنند و به آن صورت منطقی می‌بخشند. موعظه‌ها و اندرزهای آن را نیز جهان‌شمول و ابدی می‌پندارند، نه مختص به زمینه‌های تاریخی و فرهنگی. البته وقتی به تنوع نحوه‌های زندگی دینی و انبوه گستره سنت‌های دینی نگاه می‌کنیم تفسیر ویتگنشتاین را مفید و شاید اجتناب‌ناپذیر می‌یابیم.

این مسأله که ویتگنشتاین وظیفه فلسفه را نه تبیین، بلکه توصیف صرف زبان بالفعل می‌دانست، مورد انتقاد فیلسوفان قرار گرفته است. فیلسوفان

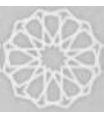
مانده است را دوباره جلوی روی ما قرار دهد و پرتوی بر آن افکند تا مسائل را به درستی ببینیم. آنگاه همه چیز خودبه خود حل خواهند شد. در واقع، او به سؤالات پاسخ نمی‌دهد، بلکه تنها تطفنی نسبت به کاربرد واژه‌ها می‌دهد. ویتگنشتاین با کاویدن موارد استعمال یک واژه و چگونگی کاربرد آن در زبان روزمره شرایط استعمال درست آن را به دست می‌دهد. در خلال پژوهش‌های فلسفی تقریباً هیچ‌یک از مسائلی را که مطرح می‌کند به سرانجام نمی‌رساند و همه آن‌ها را در هاله‌ای از تردید و ابهام و سؤال باقی می‌گذارد و به سراغ مسئله دیگری می‌رود. حتی گاهی انگار بحثی را آغاز می‌کند و پایان دادن به آن را از یاد می‌برد و همین‌طور ناتمام رهاش می‌کند. این شاهدهی است بر این مطلب که برای ویتگنشتاین اهمیتی نداشت در خلال این کتاب مسئله‌ای را حل کند یا دیدگاه نهایی خود را درباره یک مسئله بیان کند، بلکه هدف او نشان دادن روشی بود که از آن سخن می‌گفت. به همین خاطر است که در فرهنگ و ارزش نوشت: «من معتقدم اصالت من (اگر این واژه درست باشد) ناشی از خاک است و نه بذر (شاید من بذری مخصوص به خود نداشته باشم). بذری در خاک من بکارید و محصولی متفاوت از هرآنچه در خاکی دیگر خواهد رویید، به عمل خواهد آمد» (استرول، ۱۳۹۴، ص ۱۸). چیزی که فلسفه دین ویتگنشتاینی را از فلسفه دین پیش از او متمایز می‌کند، شیوه فلسفه‌ورزی او در باب دین است. او به شیوه‌ای کاملاً متفاوت از فیلسوفان پیش از خودش به فلسفه پرداخته است. فلسفه دین، مطالعه پرسش‌های بنیادین درباره ماهیت دین و تجربه ما از آن نیست، بلکه کاوشی است در دستور زبان واژه‌ها برای یافتن کاربرد درست آن‌ها و پرهیز از استعمالات نادرست. ما به ماهیت پدیده‌ها دسترسی نداریم، لذا فیلسوف باید از تبیین پرهیز کند. کار فلسفه تنها توصیف زبان است. همه چیز در زبان، همین زبان روزمره، قرار می‌گیرد. سؤالات فلسفی ما محصول بی‌نظمی و آشفتگی زبان است و پاسخ ما به این سؤالات نیز در نظم بخشیدن به زبان و رفع آشفتگی‌های آن نهفته است. با این حال

التفات‌هایی هستند که به پژوهش‌های فلسفی کمک شایانی کرده‌اند و بسیاری مشکلات را برطرف ساخته‌اند. اما این ادعا که تنها تعلق خاطر فیلسوف و تنها وظیفه‌اش همین یافتن منطق زبان واژه‌ها است و فیلسوف هیچ فعالیت متافیزیکی‌ای ندارد، شاید ادعایی بیش از اندازه قوی باشد. مسائل فلسفه دین بسیار مهم‌تر از مشکلات زبانی هستند و با دقت‌های دستور زبانی و وسواس در کاربرد واژه‌ها و استعمال درست جملات فیصله نخواهند یافت. دین و رابطه آن با علم و عقل و اخلاق، یا پدیده مرگ و سؤالاتی از این قبیل که زندگی ما از کجا آغاز شده است و به کجا ختم می‌شود یا این‌که رابطه خدا، آن‌گونه که در ادیان توصیف شده است، با شرور عالم چیست بسیار عمیق‌تر و جدی‌تر از آن هستند که تنها از طریق موشکافی دستور زبانی و یافتن کاربرد درست آن‌ها در زبان حل شوند. این سؤالات و دشواری‌های حول آن، نه از زبان بر آمده‌اند و نه در زبان قابل حل هستند. آیا می‌توان پذیرفت فهم منطق واژه «ایمان» تنها دانستن چیزی است که در نحوه به‌کاربردن درست این واژه در زبان منطوقی و نهفته است؟ این‌که «ایمان چیست» همواره از موضوعات و مسائل اصلی فلسفه دین بوده است اما این‌طور نیست که پاسخ به آن از طریق صرف کاویدن کاربردهای این واژه یا معادل‌های آن در زبان‌های دیگر قابل دسترسی باشد. هرچند ممکن است ارائه شرحی نظام‌مند از کاربرد این واژه، برای پژوهشگر راهگشا باشد.

۴ نتیجه‌گیری

«اصالت من ناشی از خاک است و نه بذر.»

نزد ویتگنشتاین متأخر، فلسفه‌ورزی به‌طور کلی و به تبع آن فلسفه‌ورزی در حوزه دین، به شیوه معمول فلسفی نزد فیلسوفان دیگر نیست، به این معنا که ابتدا مسائلی را اثبات کند و بعد آن‌ها را به‌مثابه مقدمه کنار هم قرار دهد و در نهایت درستی یا بطلان چیزی را نتیجه بگیرد. در عوض، ویتگنشتاین تلاش می‌کند آنچه از دید همگان پنهان

این پژوهش به صورت انفرادی صورت پذیرفته است و مسئولیت اشتباهات و خطاهای آن به عهده نویسنده است.

تعارض منافع

این مقاله فاقد تعارض منافع است.

تقدیر و تشکر

از اساتیدم در دانشکده الهیات دانشگاه تهران آقایان دکتر محمدرضا بیات و دکتر عبدالرسول کشفی سپاسگزارم. و نیز مراتب سپاسم را به نشریه محترم کاوشهای فلسفه دین تقدیم می‌دارم.

به نظر می‌رسد نه همه مشکلات فلسفی ما زبان لانه دارند و نه همه مشکلات فلسفی به وسیله تحلیل زبان حل می‌شوند. از این رو، داوری نهایی در باب پیامدهای الهیاتی رویکرد کارکردی به زبان را مثبت ارزیابی نمی‌کنم، با این حال عطف توجه به آن را برای اندیشه و عمل دینی سودمند می‌انگارم، زیرا در آن حقیقت‌هایی نهفته است که به ژرفای تفکر فلسفی در باب دین می‌افزاید.

منابع مالی

این مقاله از هیچ منبع مالی‌ای بهره‌مند نبوده است.

سهم نویسندگان

منابع

ویتگنشتاین، لودویگ (۱۳۹۴)، *رساله منطقی فلسفی*، ترجمه سروش دباغ، چ ۲، تهران: انتشارات هرمس.

ویتگنشتاین، لودویگ (۱۳۹۳)، *پژوهش های فلسفی*، ترجمه فریدون فاطمی، چ ۷، تهران: مرکز.

هنفلینگ، اوسوالد (۱۳۹۷)، *فلسفه پسین ویتگنشتاین*، ترجمه مینو حجت، چ ۱، تهران: هرمس.

text, with an English translation by G.E.M Anscombe, P.M.S. Hacker and Joachim Schulte, Oxford: Basil Blackwell.

Wolgast, Elizabeth (April 2004). **A Religious Point of View**. Philosophical Investigations 27:2, Pp 129-14

اوروم، استرول (۱۳۹۴)، *ویتگنشتاین*، ترجمه محسن تلایبی ماهانی، چ ۱، تهران: حکمت.

فیلیپس، دی.زد (۱۳۸۲)، «*دین در آینه ویتگنشتاین*»، ترجمه مصطفی ملکیان، هفت آسمان، ۱۸، ص ۴۱-۶۶.

مالکوم، نورمن، فونرایت، گئورک هنریک (۱۳۹۶)، *خاطراتی از ویتگنشتاین*، ترجمه همایون کاکاسلطان، چ ۳، تهران: گام نو.

Malcolm, Norman (1986). **Wittgenstein: A Religious point of view?** London: Routledge.

Wittgenstein, Ludwig (1963). **Tractatus Logico-Philosophicus**, New York: Humanities Press.

Wittgenstein, Ludwig (1967). **Philosophical investigations**. 3ed ed The German